

Zbornik sudske prakse

PRESUDA SUDA (drugo vijeće)

13. listopada 2022. *

„Zahtjev za prethodnu odluku – Socijalna politika – Direktiva 2000/78/EZ – Uspostava općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja – Zabrana diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja – Interni propis privatnog poduzeća kojim se zabranjuje svako izražavanje vjerskih, filozofskih ili političkih uvjerenja na radnom mjestu – Zabrana koja se odnosi na govor, odijevanje ili bilo koji drugi način izražavanja tih uvjerenja – Nošenje odjeće s vjerskim značenjem”

U predmetu C-344/20,

povodom zahtjeva za prethodnu odluku na temelju članka 267. UFEU-a, koji je uputio tribunal du travail francophone de Bruxelles (Radni sud na francuskom jeziku u Bruxellesu, Belgija), odlukom od 17. srpnja 2020., koju je Sud zaprimio 27. srpnja 2020., u postupku

L. F.

protiv

S. C. R. L.,

SUD (drugo vijeće),

u sastavu: A. Prechal, predsjednica vijeća, M. L. Arastey Sahún, F. Biltgen (izvjestitelj), N. Wahl i J. Passer, suci,

nezavisna odvjetnica: L. Medina,

tajnik: A. Calot Escobar,

uzimajući u obzir pisani postupak,

uzimajući u obzir očitovanja koja su podnijeli:

- za osobu L. F., V. Van der Plancke, *avocate*,
- za društvo S. C. R. L., A. Kamp, *avocate*, i T. Perdieu, *advocaat*,
- za belgijsku vladu, C. Pochet, L. Van den Broeck i M. Van Regemorter, u svojstvu agenata,

* Jezik postupka: francuski

- za poljsku vladu, B. Majczyna, u svojstvu agenta,
 - za Europsku komisiju, D. Martin i M. Van Hoof, u svojstvu agenata,
- saslušavši mišljenje nezavisne odvjetnice na raspravi održanoj 28. travnja 2022.,
donosi sljedeću

Presudu

- 1 Zahtjev za prethodnu odluku odnosi se na tumačenje članka 1., članka 2. stavka 2. točke (a) i članka 8. stavka 1. Direktive Vijeća 2000/78/EZ od 27. studenoga 2000. o uspostavi općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja (SL 2000., L 303, str. 16.) (SL, posebno izdanje na hrvatskom jeziku, poglavlje 5., svezak 1., str. 69. i ispravak SL 2020., L 63, str. 9.).
- 2 Zahtjev je upućen u okviru spora između tužiteljice iz glavnog postupka, osobe L. F., i tuženika iz glavnog postupka, društva S. C. R. L., zadružnog društva s ograničenom odgovornošću čija se glavna djelatnost sastoji od iznajmljivanja socijalnih stanova, u vezi s time da spontana prijava za pripravnništvo tužiteljice iz glavnog postupka nije uzeta u obzir zbog toga što je ona odbila poštovati zabranu izražavanja vjerskih, filozofskih ili političkih uvjerenja, među ostalim i načinom odijevanja, koju društvo S. C. R. L. nameće svojim zaposlenicima.

Pravni okvir

Direktiva 2000/78

- 3 Uvodne izjave 1., 4., 11. i 12. Direktive 2000/78 glase:
 - „(1) Sukladno članku 6. [UEU-a], Europska unija temelji se na načelima slobode, demokracije, poštovanja ljudskih prava i temeljnih sloboda te vladavine prava, načelima koja su zajednička svim državama članicama, i poštuje temeljna prava zajamčena Europskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda[, potpisanom u Rimu 4. studenoga 1950.], kao i prava koja proizlaze iz ustavnih tradicija zajedničkih državama članicama, kao opća načela prava [Unije].
- [...]
- (4) Pravo svih osoba na jednakost pred zakonom i zaštita od diskriminacije predstavljaju opće pravo priznato Općom deklaracijom o ljudskim pravima, Konvencijom Ujedinjenih naroda o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, sporazumima Ujedinjenih naroda o građanskim i političkim pravima te o gospodarskim, socijalnim i kulturnim pravima, kao i Europskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda koju su potpisale sve države članice. Konvencija br. 111 Međunarodne organizacije rada (ILO) zabranjuje diskriminaciju u području zapošljavanja i obavljanja zanimanja.

[...]

- (11) Diskriminacija na temelju vjere ili uvjerenja, invaliditeta, dobi ili spolne orijentacije može ugroziti ostvarivanje ciljeva postavljenih [UFEU-om], a posebice postizanje visoke razine zaposlenosti i socijalne zaštite, podizanje životnog standarda i kvalitete života, gospodarsku i društvenu koheziju i solidarnost te slobodno kretanje osoba.
- (12) Stoga bi, na cijelom području [Unije], svaka izravna ili neizravna diskriminacija na temelju vjere ili uvjerenja, invaliditeta, dobi ili spolne orijentacije, u pogledu područja koja obuhvaća ova Direktiva, trebala biti zabranjena [...]"

4 Članak 1. te direktive određuje:

„Svrha ove Direktive je utvrditi opći okvir za borbu protiv diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja, invaliditeta, dobi ili spolne orijentacije u vezi sa zapošljavanjem i obavljanjem zanimanja, kako bi se u državama članicama ostvarila primjena načela jednakog postupanja.”

5 Članak 2. navedene direktive predviđa:

„1. Za potrebe ove Direktive, ‚načelo jednakog postupanja‘ znači nepostojanje bilo kakve izravne ili neizravne diskriminacije na temelju bilo kojeg od razloga iz članka 1.

2. Za potrebe stavka 1.:

- (a) smatra se da se radi o izravnoj diskriminaciji u slučaju kada se prema jednoj osobi postupa [nepovoljnije] nego [što se postupa ili se postupalo ili bi se postupalo] prema drugoj osobi [u usporedivoj situaciji], zbog bilo kojeg od razloga iz članka 1.;
- (b) smatra se da se radi o neizravnoj diskriminaciji u slučaju [ako] kakva naizgled neutralna odredba, [kriterij] ili [praksa] [može dovesti] u [posebno nepovoljan] položaj osobe određene vjere ili uvjerenja, invaliditeta, dobi ili [spolne orijentacije], u usporedbi s ostalim osobama, osim:
- i. ako su ta odredba, taj kriterij ili ta praksa objektivno opravdani legitimnim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su [prikladna] i nužna [...]

[...]

5. Ova Direktiva ne utječe na mjere koje proizlaze iz nacionalnog zakonodavstva, a koje su u demokratskom društvu potrebne zbog očuvanja javne sigurnosti, održanja javnog reda i prevencije kaznenih djela, radi zaštite zdravlja te zaštite prava i sloboda drugih ljudi.”

6 Člankom 3. stavkom 1. te direktive određeno je:

„U granicama nadležnosti prenesenih na [Uniju], ova se Direktiva primjenjuje na sve osobe, bilo u javnom ili privatnom sektoru, uključujući javna tijela, u odnosu na:

[...]

(c) zapošljavanje i uvjete rada, uključujući otkaze i plaće;

[...]"

7 U skladu s člankom 8. stavkom 1. Direktive 2000/78:

„Države članice mogu uvesti ili zadržati odredbe koje su za zaštitu načela jednakog postupanja povoljnije od odredaba iz ove Direktive.”

Belgijsko pravo

8 Direktiva 2000/78 u belgijsko je pravo prenesena Loiom du 10 mai 2007 tendant à lutter contre certaines formes de discrimination (Zakon od 10. svibnja 2007. o borbi protiv određenih oblika diskriminacije, *Monitor belge* od 30. svibnja 2007., str. 29016), u verziji koja je primjenjiva na glavni postupak (u daljnjem tekstu: Opći zakon o sprečavanju diskriminacije).

9 Članak 3. tog zakona određuje:

„Ovaj zakon ima za cilj uspostaviti, u područjima predviđenima člankom 5., opći okvir za borbu protiv diskriminacije na temelju dobi, spolne orijentacije, bračnog statusa, rođenja, imovinskog stanja, vjerskog ili filozofskog uvjerenja, političke opredijeljenosti, jezika, trenutnog ili budućeg zdravstvenog stanja, invaliditeta, fizičke ili genetske osobine ili socijalnog podrijetla.”

10 Članak 4. navedenog zakona, koji se odnosi na definicije, glasi:

„Za potrebe primjene ovog zakona:

[...]

4° zaštićeni kriteriji su dob, spolna orijentacija, bračni status, rođenje, imovinsko stanje, vjersko ili filozofsko uvjerenje, politička opredijeljenost, jezik, trenutno ili buduće zdravstveno stanje, invaliditet, fizička ili genetska osobina, socijalno podrijetlo;

[...]

6° izravno razlikovanje je situacija koja nastaje kad se na temelju jednog od zaštićenih kriterija prema nekoj osobi postupa nepovoljnije nego što se postupa ili se postupalo ili bi se postupalo prema nekoj drugoj osobi u usporedivoj situaciji;

7° izravna diskriminacija je izravno razlikovanje na temelju jednog od zaštićenih kriterija, koje se ne može opravdati na temelju odredaba glave II.;

[...]”

11 Članak 5. stavak 1. istog zakona predviđa:

„Osim pitanja koja ulaze u nadležnost zajednica ili regija, ovaj se zakon primjenjuje na sve osobe, bilo u javnom ili privatnom sektoru, uključujući javna tijela [...]”

12 Članak 7. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije glasi:

„Svako izravno razlikovanje na temelju jednog od zaštićenih kriterija izravna je diskriminacija, osim ako je to izravno razlikovanje objektivno opravdano legitimnim ciljem i ako su sredstva za postizanje tog cilja prikladna i nužna.”

13 Članak 8. stavak 1. tog zakona određuje:

„Odstupajući od članka 7. i ne dovodeći u pitanje ostale odredbe ove glave, izravno razlikovanje na temelju dobi, spolne orijentacije, vjerskog ili filozofskog uvjerenja ili invaliditeta u područjima iz članka 5. stavaka 1°, 4°, 5° i 7° može se opravdati samo važnim i odlučujućim zahtjevima za obavljanje zanimanja.”

Glavni postupak i prethodna pitanja

- 14 Tužiteljica iz glavnog postupka, vjernica muslimanske vjeroispovijedi koja nosi islamsku maramu za glavu, uputila je 14. ožujka 2018. spontanu prijavu društvu S. C. R. L. radi obavljanja neplaćenog pripravništva u trajanju od šest tjedana u okviru svojeg strukovnog studija o uredskim računalnim sustavima.
- 15 Tužiteljica iz glavnog postupka primljena je 22. ožujka 2018. na razgovor s odgovornim osobama društva S. C. R. L., tijekom kojeg su te osobe navele da imaju pozitivno mišljenje o njezinoj prijavi te su je pitale može li poštovati pravilo neutralnosti koje vrijedi u društvu S. C. R. L.
- 16 To pravilo neutralnosti sadržano je u članku 46. Pravilnika o radu društva S. C. R. L., kojim se predviđa da se „[r]adnici obvezuju poštovati politiku stroge neutralnosti koja vrijedi u poduzeću” i da će ti radnici „stoga paziti da ni na koji način, govorom, odijevanjem ili na bilo koji drugi način ne izražavaju svoja vjerska, filozofska ili politička uvjerenja, kakva god ona bila”.
- 17 Tužiteljica iz glavnog postupka priopćila je odgovornim osobama društva S. C. R. L. da odbija skinuti svoju maramu i postupati u skladu s navedenim pravilom neutralnosti.
- 18 Budući da njezina prijava nije bila uspješna, tužiteljica iz glavnog postupka ponovno je u travnju 2018. poslala upit za pripravništvo društvu S. C. R. L., predloživši da nosi drugu vrstu pokrivala za glavu. Društvo S. C. R. L. u svojem ju je odgovoru na taj upit obavijestilo da joj ne može ponuditi takvo pripravništvo jer u njegovim prostorijama nije dopušteno nikakvo pokrivalo za glavu, neovisno o tome je li riječ o kapi, šeširu ili marami.
- 19 U svibnju 2019., nakon što je prijavila diskriminaciju neovisnom javnom tijelu nadležnom za borbu protiv diskriminacije i nakon prepiske između tog tijela i društva S. C. R. L., tužiteljica iz glavnog postupka podnijela je sudu koji je uputio zahtjev tužbu radi prestanka povrede. U toj tužbi ona prigovara tome što s njom nije sklopljen ugovor o pripravništvu, što se prema njezinu mišljenju izravno ili neizravno temelji na vjerskom uvjerenju, te traži da se utvrdi da je društvo S. C. R. L. povrijedilo, među ostalim, odredbe Općeg zakona o zabrani diskriminacije.
- 20 Društvo S. C. R. L. pred sudom koji je uputio zahtjev tvrdi, pozivajući se na presudu od 14. ožujka 2017., *G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203)*, da njegov pravilnik o radu ne dovodi do izravne diskriminacije jer se njime na istovjetan način postupa prema svim radnicima poduzeća, namećući im općenito i bez razlike potpunu neutralnost u odijevanju, kojoj se protivi nošenje vidljivih simbola njihovih vjerskih, filozofskih ili političkih uvjerenja.
- 21 Sud koji je uputio zahtjev, upoznat s presudama od 14. ožujka 2017., *G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203)* i *Bouagnaoui i ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204)*, smatra da tumačenje pojma „izravna diskriminacija” koje je Sud prihvatio u prvoj od tih presuda „postavlja ozbiljno pitanje”. Među dvojabama koje navodi taj sud je i ocjena usporedivosti situacija koja je u nadležnosti nacionalnih sudova. Tako valja razlikovati, s jedne strane, ovlast tumačenja koja

pripada Sudu i, s druge strane, primjenu prava na činjenice konkretnog predmeta, koja je u isključivoj nadležnosti dotičnog nacionalnog suda. U presudi od 14. ožujka 2017., *G4S Secure Solutions* (C-157/15, EU:C:2017:203), Sud se oslonio na utvrđenje o općenitoj primjeni, bez ikakve razlike, internog pravila o zabrani vidljivog nošenja političkih, filozofskih ili vjerskih simbola na radnom mjestu, ali ne isključuje da bi se, na temelju elemenata kojima nije raspomagao, primjena tog pravila na zainteresiranu osobu mogla razlikovati od njegove primjene na bilo kojeg drugog radnika. Budući da izreka te presude nije sadržavala tu bitnu nijansu, postavlja se pitanje ima li nacionalni sud i dalje marginu prosudbe ili je li on lišen svake mogućnosti da *in concreto* ocijeni usporedivost situacija kada je riječ o ispitivanju diskriminatornosti internog pravila privatnog poduzeća kojim se zabranjuje vidljivo nošenje svakog političkog, filozofskog ili vjerskog simbola na radnom mjestu.

22. Nadalje, sud koji je uputio zahtjev dvoji o tome je li Sud u presudama od 14. ožujka 2017., *G4S Secure Solutions* (C-157/15, EU:C:2017:203) i *Bougnaoui i ADDH* (C-188/15, EU:C:2017:204) namjeravao vjerska, filozofska i politička uvjerenja spojiti u jedan zaštićeni kriterij, tako da više nije potrebno razlikovati te kriterije. Time bi se članak 1. Direktive 2000/78 tumačio na način da su „vjera ili uvjerenja” u smislu tog članka dva aspekta jednog te istog zaštićenog kriterija. Međutim, ako bi se vjera stavila na istu razinu kao i uvjerenja koja nisu vjerske prirode, to bi znatno suzilo područje traženja referentne osobe u svrhu ispitivanja usporedivosti situacija u okviru ocjene postojanja izravne diskriminacije. Naime, to znači da se, kada postoji pravilo poput predmetnoga, radnik koji se poziva na vjersko uvjerenje ne može usporediti s radnikom koji se vodi filozofskim ili političkim uvjerenjima. Takvo pitanje dovodi do idućeg pitanja o tome može li se nacionalno zakonodavstvo, koje posebno štiti vjerska, posebno filozofska, a posebno politička uvjerenja, nastojeći na taj način povećati stupanj te zaštite utvrđivanjem posebnosti svakog od njih i povećanjem njihove vidljivosti, smatrati nacionalnom odredbom koja je „za zaštitu načela jednakog postupanja povoljnij[a] od odredaba iz [Direktive 2000/78]” u smislu njezina članka 8. stavka 1. Naposljetku, sud koji je uputio zahtjev ističe određeni broj činjeničnih kriterija koje smatra relevantnima za utvrđivanje čini li različito postupanje izravnu diskriminaciju.
23. U tim je okolnostima tribunal du travail francophone de Bruxelles (Radni sud na francuskom jeziku u Bruxellesu, Belgija) odlučio prekinuti postupak i uputiti Sudu sljedeća prethodna pitanja:
- „1. Treba li članak 1. Direktive [2000/78] tumačiti na način da su vjera i uvjerenja dva aspekta istog zaštićenog kriterija ili, naprotiv, da vjera i uvjerenja čine različite kriterije, pri čemu je, s jedne strane, jedan kriterij vjera, uključujući s njim povezano uvjerenje, dok su, s druge strane, drugi kriterij uvjerenja, kakva god ona bila?
 2. U slučaju da članak 1. Direktive [2000/78] treba tumačiti na način da su vjera i uvjerenje dva aspekta istog zaštićenog kriterija, hoće li to biti prepreka tomu da, na temelju članka 8. te direktive i kako bi se spriječilo snižavanje razine zaštite od diskriminacije, nacionalni sud nastavi tumačiti pravilo nacionalnog prava, kao što je ono iz članka 4. stavka 4° [Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije], na način da vjerska, filozofska i politička uvjerenja čine međusobno različite zaštićene kriterije?
 3. Može li se članak 2. stavak 2. točku (a) Direktive [2000/78] tumačiti na način da pravilo sadržano u pravilniku o radu poduzeća kojim se radnicima zabranjuje da „[na bilo koji] način, govorom, odijevanjem ili na bilo koji drugi način, izražavaju svoja vjerska, filozofska ili politička uvjerenja, kakva god ona bila” čini izravnu diskriminaciju, kad je iz konkretne provedbe tog internog pravila očito sljedeće:

- (a) prema radnici koja namjerava ostvarivati svoju slobodu vjeroispovijedi vidljivim nošenjem (konotacijskog) simbola, u ovom slučaju marame za glavu, postupa se nepovoljnije nego prema nekom drugom radniku koji nije pripadnik nijedne vjere, nema nikakvih filozofskih uvjerenja i ne zagovara nikakvu političku pripadnost te koji stoga nema nikakvu potrebu nositi bilo kakav politički, filozofski ili vjerski simbol?
- (b) prema radnici koja namjerava ostvarivati svoju slobodu vjeroispovijedi vidljivim nošenjem (konotacijskog) simbola, u ovom slučaju marame za glavu, postupa se nepovoljnije nego prema nekom drugom radniku koji ima bilo kakva filozofska ili politička uvjerenja, ali čija je potreba da to javno pokazuje nošenjem (konotacijskog) simbola manja ili čak uopće ne postoji?
- (c) prema radnici koja namjerava ostvarivati svoju slobodu vjeroispovijedi vidljivim nošenjem (konotacijskog) simbola, u ovom slučaju marame za glavu, postupa se nepovoljnije nego prema nekom drugom radniku koji je druge vjere ili čak iste vjere, ali čija je potreba da to javno pokazuje nošenjem (konotacijskog) simbola manja ili čak uopće ne postoji?
- (d) polazeći od tvrdnje da uvjerenje nije nužno vjerske, filozofske ili političke prirode i da može biti riječ o drugoj vrsti uvjerenja (umjetničko, estetsko, sportsko, glazbeno itd.), prema radnici koja namjerava ostvarivati svoju slobodu vjeroispovijedi vidljivim nošenjem (konotacijskog) simbola, u ovom slučaju marame za glavu, postupa se nepovoljnije nego prema nekom drugom radniku koji ima uvjerenja različita od vjerskih, filozofskih ili političkih uvjerenja i koji to iskazuje odijevanjem?
- (e) polazeći od načela da negativni aspekt slobode iskazivanja vjerskih uvjerenja znači i da osoba nije obvezna otkriti svoju pripadnost ili vjerska uvjerenja, prema radnici koja namjerava ostvarivati svoju slobodu vjeroispovijedi nošenjem marame za glavu koja sama po sebi nije jednoznačni simbol te vjere, uzimajući u obzir da je neka druga radnica može odlučiti nositi iz estetskih, kulturnih ili čak zdravstvenih razloga i da se nužno ne razlikuje od običnog rupca, postupa se nepovoljnije nego prema nekom drugom radniku koji u govoru iskazuje svoja vjerska, filozofska ili politička uvjerenja jer je to za radnicu koja nosi maramu za glavu još teža povreda slobode vjeroispovijedi na temelju članka 9. stavka 1. [Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda] s obzirom na to da, osim ako se dopusti da predrasude uzmu maha, simbol uvjerenja u obliku marame za glavu nije očit i najčešće se može otkriti samo ako je osoba koja ga nosi prisiljena iznijeti razloge za to svojem poslodavcu?
- (f) prema radnici koja namjerava ostvarivati svoju slobodu vjeroispovijedi vidljivim nošenjem (konotacijskog) simbola, u ovom slučaju marame za glavu, postupa se nepovoljnije nego prema nekom drugom radniku jednakih uvjerenja koji ih je odlučio iskazivati nošenjem brade (što je slučaj koji nije osobito zabranjen internim pravilom, za razliku od iskazivanja uvjerenja odijevanjem)?”

O prethodnim pitanjima

Prvo pitanje

- 24 Svojim prvim pitanjem sud koji je uputio zahtjev u biti pita treba li članak 1. Direktive 2000/78 tumačiti na način da izraz „vjera ili uvjerenja”, koji se u njemu nalazi, predstavlja jedan i jedinstven razlog diskriminacije ili se, suprotno tomu, ti pojmovi odnose na različite razloge diskriminacije.

- 25 Kako bi se odgovorilo na to pitanje, valja istaknuti da članak 1. Direktive 2000/78 na isti način navodi „vjeru” i „uvjerenja” kao i različite odredbe primarnog prava Unije, poput članka 19. UFEU-a, u skladu s kojim zakonodavac Unije može poduzeti potrebne mjere radi suzbijanja svake diskriminacije na temelju, među ostalim, „vjere ili uvjerenja”, ili poput članka 21. Povelje Europske unije o temeljnim pravima (u daljnjem tekstu: Povelja), koji, među različitim razlozima diskriminacije koje navodi, spominje „vjeru ili uvjerenje” (vidjeti u tom smislu presudu od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 47.).
- 26 Sud je iz toga zaključio da se, za potrebe primjene Direktive 2000/78, pojmovi „vjera” i „uvjerenja” analiziraju kao dva aspekta jednog i jedinstvenog razloga diskriminacije (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 47.).
- 27 Prema toj sudskoj praksi, kao što to proizlazi iz članka 21. Povelje, razlog diskriminacije na temelju „vjere ili uvjerenja” treba razlikovati od razloga koji se temelji na „političkom ili bilo kakvom drugom mišljenju” i stoga obuhvaća ne samo vjerska uvjerenja nego i svjetonazorska ili duhovna uvjerenja (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 47.).
- 28 Kada je riječ o izrazu „kakva god ona bila” upotrijebljenom u odnosu na uvjerenja navedena u pravilniku o radu o kojem je riječ u glavnom postupku, dovoljno je utvrditi da zaštita od diskriminacije, zajamčena Direktivom 2000/78, obuhvaća samo razloge koji su taksativno navedeni u njezinu članku 1., tako da ona ne obuhvaća politička i sindikalna uvjerenja ili interese umjetničke, sportske, estetske ili druge prirode. Način na koji države članice štite ta uvjerenja stoga nije uređen odredbama navedene direktive.
- 29 S obzirom na ta razmatranja, na prvo pitanje valja odgovoriti tako da članak 1. Direktive 2000/78 treba tumačiti na način da izraz „vjera ili uvjerenja”, koji se u njemu nalazi, predstavlja jedan i jedinstveni razlog diskriminacije koji obuhvaća kako vjerska tako i filozofska ili duhovna uvjerenja.

Treće pitanje

- 30 Svojim trećim pitanjem, koje valja ispitati na drugom mjestu, sud koji je uputio zahtjev u biti pita treba li članak 2. stavak 2. točku (a) Direktive 2000/78 tumačiti na način da odredba pravilnika o radu poduzeća kojom se radnicima zabranjuje da govorom, odijevanjem ili na bilo koji drugi način izraze svoja vjerska, filozofska ili politička uvjerenja, kakva god ona bila, predstavlja, u pogledu radnika koji žele ostvarivati svoju slobodu vjeroispovijedi i savjesti vidljivim nošenjem simbola ili odjeće s vjerskim značenjem, izravnu diskriminaciju „na temelju vjere ili uvjerenja” u smislu te direktive.
- 31 Kako bi se odgovorilo na to pitanje, valja podsjetiti na to da je Sud doduše presudio da interno pravilo poduzeća koje zabranjuje nošenje samo upadljivih i velikih simbola, među ostalim, filozofskih ili vjerskih uvjerenja, može činiti izravnu diskriminaciju, u smislu članka 2. stavka 2. točke (a) Direktive 2000/78, ako je taj kriterij neraskidivo povezan s jednom ili više određenih vjera ili uvjerenja (vidjeti u tom smislu presudu od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 72. i 73.).
- 32 Međutim, u ovom se slučaju pitanje postavljeno Sudu odnosi na pravilo koje ne zabranjuje nošenje samo upadljivih i velikih simbola, nego nošenje svih vidljivih simbola političkih, filozofskih ili vjerskih uvjerenja na radnom mjestu.

- 33 Sud je također više puta presudio da članak 2. stavak 2. točku (a) te direktive treba tumačiti na način da interno pravilo privatnog poduzeća kojim se zabranjuje nošenje svih vidljivih simbola političkih, filozofskih ili vjerskih uvjerenja na radnom mjestu ne predstavlja izravnu diskriminaciju „na temelju vjere ili uvjerenja” u smislu te odredbe ako se ono bez razlike odnosi na svako izražavanje takvih uvjerenja i na istovjetan se način odnosi na sve radnike poduzeća, propisujući, općenito i bez razlike, među ostalim, obvezu neutralnosti u pogledu odijevanja kojoj se protivi nošenje takvih simbola (presude od 14. ožujka 2017., G4S Secure Solutions, C-157/15, EU:C:2017:203, t. 30. i 32. i od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 52.).
- 34 U tom je pogledu Sud pojasnio da, s obzirom na to da svaka osoba može biti vjernik ili imati vjerska, filozofska ili duhovna uvjerenja, takvo pravilo, pod uvjetom da se primjenjuje općenito i bez razlike, ne uspostavlja različito postupanje koje se temelji na kriteriju neraskidivo povezanom s vjerom ili uvjerenjima (vidjeti u tom smislu presudu od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 52.).
- 35 Da bi došao do tog zaključka, Sud je podsjetio na to da pravo na slobodu savjesti i vjeroispovijedi, zajamčeno člankom 10. stavkom 1. Povelje, koja je sastavni dio konteksta relevantnog za tumačenje Direktive 2000/78, odgovara pravu zajamčenom u članku 9. Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i da, na temelju članka 52. stavka 3. Povelje, ono ima jednako značenje i opseg kao i to pravo (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 48.). U skladu pak sa sudskom praksom Europskog suda za ljudska prava, pravo na slobodu mišljenja, savjesti i vjeroispovijedi, utvrđeno u članku 9. te konvencije, „jedan je od stupova ‚demokratskog društva’ u smislu [navedene k]onvencije” i čini „u svojoj religioznoj dimenziji jedan od najvažnijih elemenata koji oblikuju identitet vjernika i njihovo shvaćanje života” kao i „dragocjeno dobro za ateiste, agnostike, skeptike i ravnodušne”, koje doprinosi „pluralizmu – teško postignutom kroz stoljeća – svojstvenom takvom društvu” (ESLJP, 15. veljače 2001., Dahlab protiv Švicarske, CE:ECHR:2001:0215DEC004239398).
- 36 U tom pogledu valja dodati da iz spisa kojim Sud raspolaže proizlazi da se nigdje ne navodi da društvo S. C. R. L. nije općenito i bez razlike primijenilo pravilnik o radu o kojem je riječ u glavnom postupku ili da se prema tužiteljici iz glavnog postupka postupalo drukčije nego prema bilo kojem drugom radniku koji je izrazio svoju vjeru ili vjerska ili filozofska uvjerenja vidljivim nošenjem simbola, odijevanjem ili na bilo koji drugi način.
- 37 Iz ustaljene sudske prakse Suda proizlazi i da interno pravilo, poput onog o kojem je riječ u glavnom postupku, može činiti različito postupanje koje se neizravno temelji na vjeri ili uvjerenjima u smislu članka 2. stavka 2. točke (b) Direktive 2000/78 ako se utvrdi, što je na sudu koji je uputio zahtjev da provjeri, da obveza koja je naizgled neutralna, koju pravilo sadržava, zapravo dovodi u poseban neravnopravan položaj osobe određene vjere ili uvjerenja (presude od 14. ožujka 2017., G4S Secure Solutions, C-157/15, EU:C:2017:203, t. 34. i od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 59.).
- 38 U skladu s člankom 2. stavkom 2. točkom (b) podtočkom i. Direktive 2000/78, takvo različito postupanje ipak ne predstavlja neizravnu diskriminaciju u smislu članka 2. stavka 2. točke (b) te direktive ako je ono objektivno opravdano legitimnim ciljem i ako su sredstva za postizanje tog cilja prikladna i nužna.

- 39 Kad je riječ o uvjetu koji se odnosi na postojanje legitimnog cilja, poslodavčeva želja da u odnosima s javnim i privatnim klijentima iskazuje politiku političke, svjetonazorske ili vjerske neutralnosti može se smatrati legitimnom. Naime, poslodavčeva želja da prema klijentima prikazuje imidž neutralnosti odnosi se na slobodu poduzetništva, koja je priznata u članku 16. Povelje i u načelu je legitimna, osobito kad je poslodavac u postizanje tog cilja uključio samo radnike koji trebaju stupati u kontakt s njegovim klijentima (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 63.).
- 40 Međutim, Sud je također pojasnio da puka poslodavčeva želja da provodi politiku neutralnosti, iako je sama po sebi legitiman cilj, nije kao takva dovoljna da bi se objektivno opravdalo različito postupanje koje se neizravno temelji na vjeri ili uvjerenjima, pri čemu se objektivnost takvog opravdanja može utvrditi samo ako postoji stvarna potreba tog poslodavca, koju on mora dokazati (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 64.).
- 41 To tumačenje proizlazi iz nastojanja da se načelno potakne tolerancija i poštovanje kao i prihvaćanje veće razine različitosti i da se izbjegne zlouporaba politike neutralnosti unutar poduzeća na štetu radnika koji poštuju vjerska pravila koja traže nošenje određene odjeće.
- 42 S obzirom na prethodno navedeno, na treće pitanje valja odgovoriti tako da članak 2. stavak 2. točku (a) Direktive 2000/78 treba tumačiti na način da odredba pravilnika o radu poduzeća kojom se radnicima zabranjuje da govorom, odijevanjem ili na bilo koji drugi način izraze svoja vjerska ili filozofska uvjerenja, kakva god ona bila, ne predstavlja, u pogledu radnika koji žele ostvarivati svoju slobodu vjeroispovijedi i savjesti vidljivim nošenjem simbola ili odjeće s vjerskim značenjem, izravnu diskriminaciju „na temelju vjere ili uvjerenja” u smislu te direktive ako se ta odredba primjenjuje općenito i bez razlike.

Drugo pitanje

- 43 Svojim drugim pitanjem sud koji je uputio zahtjev u biti pita treba li članak 1. Direktive 2000/78 tumačiti na način da mu se protivi to da se nacionalne odredbe kojima se prenosi ta direktiva u nacionalno pravo, koje se tumače na način da vjerska, filozofska i politička uvjerenja predstavljaju tri različita razloga diskriminacije, mogu uzeti u obzir kao „odredbe koje su za zaštitu načela jednakog postupanja povoljnije od odredaba iz [te direktive]” u smislu njezina članka 8. stavka 1.
- 44 Kako bi se odgovorilo na to pitanje, s jedne strane valja podsjetiti na to da, kao što to proizlazi iz točke 28. ove presude, zaštita od diskriminacije, zajamčena Direktivom 2000/78, obuhvaća samo razloge koji su taksativno navedeni u njezinu članku 1., tako da navedena direktiva ne obuhvaća politička uvjerenja na koja se navedeno pitanje odnosi.
- 45 S druge strane, kao što to proizlazi iz odgovora na prvo pitanje, izraz „vjera ili uvjerenja” iz članka 1. Direktive 2000/78 treba tumačiti na način da predstavlja jedan i jedinstveni razlog diskriminacije koji obuhvaća kako vjerska tako i filozofska ili duhovna uvjerenja.
- 46 S obzirom na navedeno, iz zahtjeva za prethodnu odluku proizlazi da se drugim pitanjem koje je postavio sud koji je uputio zahtjev u biti želi razjasniti margina prosudbe kojom države članice raspolažu za donošenje ili zadržavanje odredbi koje su povoljnije za zaštitu načela jednakog postupanja od onih predviđenih Direktivom 2000/78, u smislu njezina članka 8. stavka 1.

- 47 Što se tiče tumačenja članka 8. stavka 1. navedene direktive, Sud je presudio da se nacionalne ustavne odredbe kojima se štiti sloboda vjeroispovijedi mogu uzeti u obzir kao povoljnije odredbe u smislu te odredbe u okviru ispitivanja prikladnosti različitog postupanja koje se neizravno temelji na vjeri ili uvjerenjima (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 90.).
- 48 Da bi došao do tog zaključka, Sud je podsjetio na to da Direktiva 2000/78 uspostavlja opći okvir za to jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja, koji državama članicama ostavlja marginu prosudbe, osobito kada je riječ o uravnoteženju različitih prava i interesa o kojima je riječ, uzimajući u obzir raznolikost njihovih pristupa u pogledu mjesta koje pridaju vjeri ili uvjerenjima. Margina prosudbe koja se tako priznaje državama članicama u slučaju nepostojanja konsenzusa na razini Unije ipak treba biti popraćena nadzorom suda Unije koji se sastoji, među ostalim, od ispitivanja jesu li mjere poduzete na nacionalnoj razini načelno opravdane i proporcionalne (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 86. i navedena sudska praksa).
- 49 Sud je dodao da tako uspostavljeni okvir pokazuje da zakonodavac Unije u Direktivi 2000/78 nije izvršio potrebno uravnoteženje između slobode mišljenja, savjesti i vjeroispovijedi i legitimnih ciljeva na koje se može pozvati kao opravdanje nejednakog postupanja u smislu članka 2. stavka 2. točke (b) podtočke i. te direktive, nego je to uravnoteženje prepustio državama članicama i njihovim sudovima (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 87. i navedena sudska praksa).
- 50 Sud je iz toga zaključio da Direktiva 2000/78 omogućuje uzimanje u obzir konteksta svojstvenog svakoj državi članici i priznavanje svakoj od njih margine prosudbe u okviru potrebnog uravnoteženja različitih prava i interesa o kojima je riječ, kako bi se osigurala pravedna ravnoteža između njih (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 88.).
- 51 U tom je pogledu Sud presudio da je prilikom ispitivanja nužnosti zabrane slične onoj o kojoj je riječ u glavnom postupku na nacionalnim sudovima da, s obzirom na sve elemente dotičnog spisa, uzmu u obzir sve predmetne interese i da svedu ograničenja „predmetnih sloboda na ono što je strogo nužno” (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 83. i navedena sudska praksa).
- 52 Iz te sudske prakse stoga proizlazi da se članku 8. stavku 1. Direktive 2000/78 ne protivi to da nacionalni sud u okviru odvagivanja različitih interesa prida veću važnost vjeri ili uvjerenjima od interesa koji proizlaze, među ostalim, iz slobode poduzetništva, pod uvjetom da to proizlazi iz njegova unutarnjeg prava. U takvom se slučaju slobodi savjesti i vjeroispovijedi stoga može pružiti veća zaštita nego drugim slobodama, poput slobode poduzetništva, priznate u članku 16. Povelje, pri čemu ta zaštita proizvodi učinke u stadiju ocjene postojanja opravdanja za neizravnu diskriminaciju, u smislu sudske prakse navedene u točki 39. ove presude.
- 53 Valja utvrditi da to nije slučaj s nacionalnim odredbama koje se ispituju u ovom predmetu. Naime, u skladu s objašnjenjima koja je pružio sud koji je uputio zahtjev, te odredbe imaju za učinak to da se „vjera” i „uvjerenja” tretiraju kao odvojeni razlozi diskriminacije.
- 54 Međutim, margina prosudbe koja je priznata državama članicama ne može ići tako daleko da omogući tim državama članicama ili nacionalnim sudovima da podijele jedan od razloga diskriminacije taksativno navedenih u članku 1. Direktive 2000/78 na više razloga jer bi se time

- doveli u pitanje tekst, kontekst i svrha tog istog razloga te bi se ugrozio koristan učinak općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja, uspostavljenog tom direktivom.
- 55 Naime, s obzirom na to da se razlog diskriminacije koji čine „vjera ili uvjerenja” odnosi na isti način na sve radnike, pristup kojim bi se taj razlog podijelio u skladu s ciljem koji se želi postići predmetnim pravilom imao bi za posljedicu stvaranje podgrupa radnika i ugrožavanje općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja, uspostavljenog Direktivom 2000/78.
- 56 To tumačenje nije dovedeno u pitanje argumentom prema kojem ono može, ovisno o slučaju, dovesti do smanjenja razine zaštite od diskriminacije na temelju vjere ili vjerskih uvjerenja jer se čini da se u slučaju poput onoga o kojem je riječ u glavnom postupku ništa ne protivi tomu da nacionalni sudovi tumače predmetne nacionalne odredbe na način da, u okviru odvagivanja suprotstavljenih interesa radnika i njegova poslodavca, filozofska i duhovna uvjerenja uživaju istu razinu zaštite kao i vjera ili vjerska uvjerenja.
- 57 Naposljetku, što se konkretno tiče argumentacije koju je iznio sud koji je uputio zahtjev, prema kojoj bi postojanje jedinstvenog kriterija, koji obuhvaća vjerska i filozofska uvjerenja, dovelo do smanjenja razine zaštite od izravnih diskriminacija koje se temelje na tim razlozima jer bi on bio prepreka usporedbi radnika koji imaju vjerska uvjerenja s radnicima koji imaju filozofska uvjerenja, valja pojasniti sljedeće.
- 58 S jedne strane, kao što je to istaknuo taj sud, problematika takve usporedivosti relevantna je samo za potrebe ocjene postojanja izravne diskriminacije. Međutim, izravna diskriminacija isključena je u okolnostima poput onih u glavnom predmetu, kao što je to navedeno u točki 33. ove presude.
- 59 S druge strane, Sud je u svakom slučaju već imao priliku pojasniti da zabrana diskriminacije predviđena Direktivom 2000/78 nije ograničena samo na postojeće razlike u postupanju prema osobama određene vjeroispovijedi ili određenih uvjerenja i osobama koje ne pripadaju nijednoj vjeroispovijedi ili nemaju određena uvjerenja (vidjeti u tom smislu presudu od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 49.). Drugim riječima, postojanje jedinstvenog kriterija, koji obuhvaća vjeru i uvjerenja, nije prepreka za usporedbe radnika koji imaju vjerska uvjerenja i onih koji imaju druga uvjerenja niti za usporedbe između radnika koji imaju različita vjerska uvjerenja.
- 60 Cilj koji se želi postići Direktivom 2000/78 govori uostalom u prilog tumačenju njezina članka 2. stavaka 1. i 2. na način da ona ne ograničava krug osoba u odnosu na koje se može provesti usporedba kako bi se identificirala „diskriminacija na temelju vjere ili uvjerenja”, u smislu navedene direktive, na osobe koje ne pripadaju određenoj vjeri ili koje nemaju određena uvjerenja (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 50.).
- 61 Stoga je cilj Direktive 2000/78, kad je riječ o zapošljavanju i obavljanju zanimanja, borba protiv svih oblika diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja (vidjeti po analogiji presudu od 26. siječnja 2021., Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej w Krakowie, C-16/19, EU:C:2021:64, t. 34.), pri čemu je jasno da se diskriminacija „na temelju” vjere ili uvjerenja, u smislu te direktive, može utvrditi samo ako je nepovoljnije

postupanje ili dovođenje u neravnopravan položaj o kojem je riječ nastalo zbog vjere ili uvjerenja (presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel, C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594, t. 49.).

- 62 Slijedom svega navedenog, na drugo pitanje valja odgovoriti tako da članak 1. Direktive 2000/78 treba tumačiti na način da mu se protivi to da se nacionalne odredbe kojima se prenosi ta direktiva u nacionalno pravo, koje se tumače na način da vjerska i filozofska uvjerenja čine dva zasebna razloga diskriminacije, mogu uzeti u obzir kao „odredbe koje su za zaštitu načela jednakog postupanja povoljnije od odredaba iz [navedene direktive]” u smislu njezina članka 8. stavka 1.

Troškovi

- 63 Budući da ovaj postupak ima značaj prethodnog pitanja za stranke glavnog postupka pred sudom koji je uputio zahtjev, na tom je sudu da odluči o troškovima postupka. Troškovi podnošenja očitovanja Sudu, koji nisu troškovi spomenutih stranaka, ne nadoknađuju se.

Slijedom navedenog, Sud (drugo vijeće) odlučuje:

- 1. Članak 1. Direktive Vijeća 2000/78/EZ od 27. studenoga 2000. o uspostavi općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja treba tumačiti na način da izraz „vjera ili uvjerenja” koji se u njemu nalazi predstavlja jedan i jedinstven razlog diskriminacije koji obuhvaća kako vjerska tako i filozofska ili duhovna uvjerenja.**
- 2. Članak 2. stavak 2. točku (a) Direktive 2000/78 treba tumačiti na način da odredba pravilnika o radu poduzeća kojom se radnicima zabranjuje da govorom, odijevanjem ili na bilo koji drugi način izraze svoja vjerska ili filozofska uvjerenja, kakva god ona bila, ne predstavlja, u pogledu radnika koji žele ostvarivati svoju slobodu vjeroispovijedi i savjesti vidljivim nošenjem simbola ili odjeće s vjerskim značenjem, izravnu diskriminaciju „na temelju vjere ili uvjerenja” u smislu te direktive ako se ta odredba primjenjuje općenito i bez razlike.**
- 3. Članak 1. Direktive 2000/78 treba tumačiti na način da mu se protivi to da se nacionalne odredbe kojima se prenosi ta direktiva u nacionalno pravo, koje se tumače na način da vjerska i filozofska uvjerenja čine dva zasebna razloga diskriminacije, mogu uzeti u obzir kao „odredbe koje su za zaštitu načela jednakog postupanja povoljnije od odredaba iz [navedene direktive]” u smislu njezina članka 8. stavka 1.**

Potpisi